ANDRZEJ WĘDZKI

RADZIM, ZAPOMNIANY GRÓD KASZTELAŃSKI NAD WARTĄ*

Studia nad rozwojem osadnictwa w Wielkopolsce wczesnofeudalnej należą do najbardziej zaawansowanych na terenie Polski. Mimo to szereg bardzo ważnych problemów, dotyczących zwłaszcza najdawniejszych okresów, daleki jest jeszcze od zadowalającego rozwiązania. Do takich zagadnień o kapitalnym wprost znaczeniu dla poznania najdawniejszych procesów rozwojowych zaliczyć trzeba pierwotne podziały plemienne oraz zmiany zachodzące w nich w dobie kształtowania się ponadplemiennego państwa Piastów. Próba rekonstrukcji rozwoju osadnictwa wczesnofeudalnego Wielkopolski musi być poprzedzona studiami nad poszczególnymi ważnymi centrami osadniczymi. Dopiero po wyjaśnieniu znaczenia i roli poszczególnych ośrodków można będzie przedstawić rozwój całego obszaru.

Na tym odcinku wiele jeszcze jest do zrobienia. Aczkolwiek zebrano i wydano już materiał odnoszący się do grodzisk wielkopolskich [1] i w toku publikowania znajdują się materiały odnoszące się do całego osadnictwa [2], to jednak większość grodzisk nie posiada ani odrębnych opracowań, ani nawet ustalonej chronologii. Odczuwa się zwłaszcza brak opracowań monograficznych poszczególnych grodów kasztelańskich [3].

Szczegółowe opracowanie poszczególnych grodów jest uzależnione od wyników systematycznych badań wykopaliskowych. Ze względu na ich długotrwałość i kosztowność należy jednak podjąć próby rekonstrukcji przeszłości zwłaszcza tych grodów, które miały wielkie znaczenie w okresie kształtowania się państwa polskiego, niezależnie od przyszłych badań archeologicznych. Takim grodem posiadającym wielkie znaczenie w okresie kształtowania się państwa polskiego jest Radzim. Gród ten nie został dotychczas opracowany ani przez archeologów, ani historyków. Istnieją tylko krótkie sprawozdania archeologiczne z kilkakrotnych badań powierzchniowych przeprowadzonych na grodzisku oraz opis historycznej przeszłości Radzimia przez Korytkowskiego i Ko-

* Udostępnienie źródeł archiwalnych związanych z przeszłością Radzimia zawdzięczam uprzejmości dyrektora Archiwum Archidiecezjalnego ks. J. Nowackiego, któremu składam na tym miejscu serdeczne podziękowanie.

[1] W. Kowalenko, Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej, Poznań 1938.

[2] W. Hensel, Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej, t. I—II.

[3] Tego rodzaju studia rozwinęły się najbardziej na terenie Śląska, por. np. prace: H. Schuh, Die Kastellanei Sandewalde u. ihre Germanisierung, Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens XIV (1879); W. Schulte, Die Kastellanei Suini, *ibidem*, XXVIII (1894); Söhnel, Die Kastellanei Poln.-Tarnau bei Schlawa, Schlesische Geschichtsblätter 1922; Söhnel, Die Kastellanei Bitom (*ibidem*, 1921); W. G. Schulz, Zur Lage der Glogauer Kastellanei (*ibidem*, 1938).

Instytut Zachodni

zierowskiego. W kilku innych pracach znajdują się jedynie wzmianki o Radzimiu [3a].

Radzim powstał w dolinie Warty, w punkcie, w którym rzeka zmienia swój bieg z południkowego na równoleżnikowy, w pobliżu wylotu przełomowego odcinka doliny Warty przez morenę środkowo-poznańską [4]. Gród założono na bardzo dogodnym do obrony miejscu, zajmując północno-zachodnią część podłużnej wyspy, która leży między rozgałęzieniami Warty [5].

Mapa morfologiczna okolic Radzimia w połączeniu z mapą gleb i stanem zalesienia zrekonstruowanym przez Hładyłowicza informują nas o ubóstwie rolniczym terenu. Przyczyniały się do tego piaski dolinne teras akumulacyjnych rozciągających się szerokim pasem na lewym brzegu Warty. Na południe od Radzimia występują również słabo urodzajne pokłady piasków zwałowych moreny dennej. Gleby urodzajne natomiast, w postaci gliny zwałowej, podchodzą najbliżej Radzimia na północnym wschodzie, gdzie obejmują większe połacie terenu w okolicy Murowanej Gośliny i Uchorowa, oraz na południowym zachodzie w rejonie Chludowa i Objezierza [6]. Warunki geologiczne sprawiły, że najbliższa okolica Radzimia wykazywała zawsze duży stopień zalesienia, który utrzymał się do czasów dzisiejszych [7]. Gleby narzuciły zarazem formy gospodarowania. W tych warunkach główną podstawą rozwoju osadnictwa mogło być gospodarstwo leśno-hodowlane oraz rybołówstwo. Rolnictwo natomiast nie mogło odgrywać większej roli. Naturalna ochrona, jaką dawała wyspa, bliskość wody oraz łatwość przekraczania rzeki sprawiły, że człowiek chętnie tu przebywał, czego dowodem są liczne zabytki znalezione zarówno na terenie wyspy, jak i w jej bezpośredniej bliskości. Ślady osadnictwa Radzimia sięgają neolitu [8], szczególnie obficie wystąpiły zabytki z epoki brązu [9] oraz

[3a] J. Korytkowski, Brevis Descriptio historico-geographica ecclesiarum archidioecesis Gnesnensis et Posnaniensis... Gnesnae 1888; S. Kozierowski, Szematyzm historyczny ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji poznańskiej, Poznań 1935.

[4] S. Zajchowska, Rozwój sieci osadniczej okolic Poznania (XI—XX wiek), Przegląd Zachodni 1953 nr 6—8, s. 117; S. Pawłowski, O kształcie powierzchni i o podziale Wielkopolski na krainy. Badania geograficzne nad Polską północno-zachodnią, z. 6—7 (1931), mapy na s. 140 i 141.

[5] J. Dylik, Analiza geograficznego położenia grodzisk i uwagi o osadnictwie wczesnohistorycznym Wielkopolski, Badania geograficzne z. 16—17, s. 39, ryc. 33.

[6] Zajchowska, o. c. mapka nr 1; por. także W. Hollstein, Bodenkarte der alten Deutschen Ostgebiete 1 : 300 000 (Beilage zur Zeitschrift Raumforschung u. Raumordnung, Berlin 1940).

[7] K. J. Hładyłowicz, Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX wieku (Badania z dziejów społecznych i gospodarczych nr 12), s. 95 oraz mapy.

[8] Okrzeski krzemienne na wyspie wśród Warty, Z. Rajewski, Nowe nabytki działu przedhistorycznego Muzeum Wielkopolskiego, Przegląd Archeologiczny, t. IV, z. 3, s. 257.

[9] Duży skarb z epoki brązu wyłowiony z Warty pod Radzimiem (datowany na środkowy brąz), Album Zabytków Wielkiego Księstwa Poznańskiego II 1900 tbl. XXVI, J. Kostrzewski, Wielkopolska w czasach przedhistorycznych, Poznań 1923, s. 60, oraz przypis 237; Blume, Ausstellung im Kaiser Friedrich-Museum Vor- und frühgeschichtliche Altertümer aus dem Gebiet der Provinz Posen, Posen 1909, s. 26—7.

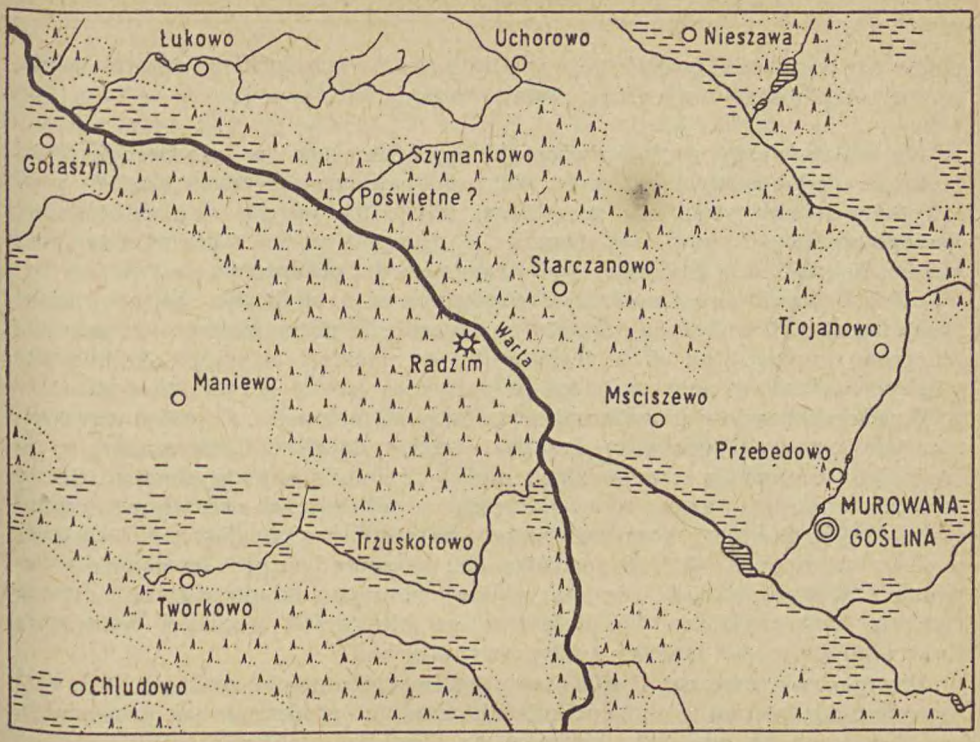

Osadnictwo okolic Radzimia

kultury łużyckiej [10]. W związku z tym wysunięto przypuszczenie, że na wyspie istniała osada obronna tej kultury [11].

Próba ustalenia chronologii Radzimia oprzeć się musi na archeologicznej analizie zachowanych resztek grodu, gdyż w źródłach pisanych pierwsza wzmianka pojawia się dopiero w r. 1256 [12]. Na zalesionej wyspie zachowały się ślady grodu radzimskiego w postaci grodziska stożkowatego, otoczonego rowem i wałem. Grodzisko zajmuje teren średnicy około 150 m w północno-wschodniej części wyspy. Na południe od stożka i rowu ciągną się dwa wały i dwa rowy przecinające wyspę od brzegu do brzegu, wzmacniające podwójnie obronę. Kształty grodziska w niektórych miejscach są zatarte. Las o bujnym

[10] Kowalenko, o. c. s. 287.

[11] J. Kostrzewski, Kilka uwag uzupełniających o budowlach mieszkalnych i obronnych kultury łużyckiej w Biskupinie (Gród Prasłowiański w Biskupinie w powiecie żnińskim, Praca zbiorowa pod red. J. Kostrzewskiego, Poznań 1938 s. 23 i mapka na s. 22); W. Szafrański, Mapka grodów prasłowiańskich, Z otchłani wieków XV 1946 z. 3—6.

[12] Kod. dypl. Wlkp. I, nr 333.

podszyciu oraz resztki współczesnych linii rowów strzeleckich, przecinających wyspę, utrudniają w wysokim stopniu badania terenowe [13].

Na terenie wyspy, zarówno w obrębie grodziska, jak i w jego bezpośredniej bliskości, nad urwistym brzegiem Warty natrafiono w różnych czasach poza zabytkami epoki wspólnoty pierwotnej także na zabytki wczesnofeudalne. Szczególnie licznie wystąpiły fragmenty ceramiki pochodzącej z czasokresu między X—XIII w.[14] Świadczy to o długotrwałości osadnictwa na tym terenie. Wśród zebranych dotąd zabytków występują m. i. nieliczne okazy ceramiki pochodzącej z X wieku, co pozwala na wysunięcie przypuszczenia, że powstanie grodu przypada na okres formowania się państwa polskiego. Archeologia więc potwierdza w pewnym stopniu wysuwany już w literaturze pogląd, że gród radzimski swymi początkami sięga doby plemiennej [15]. Znamiennym również jest typowo dzierżawczy charakter nazwy Radzimia [16]. Opierając się na analogiach znanych z ziem polskich można również postawić hipotezę, że na terenie pierwotnego grodu typu wklęsłego, w późniejszych czasach wzniesiono stożek [17]. Wartość dotychczas zebranych materiałów archeologicznych osłabia w pewnym stopniu fakt, że pochodzą one ze sporadycznych, przypadkowych badań powierzchniowych, nie znamy więc istotnego układu warstw kulturowych na tym grodzisku. Poznanie bowiem stratygrafii grodziska ostatecznie rozstrzygnęłoby czas budowy i użytkowania grodu.

Dla poznania znaczenia i roli grodu radzimskiego należy zastanowić się nad rozwojem osadnictwa w okolicy Radzimia, zarówno grodowego jak i otwartego, wśród którego on powstał i rozwijał się. Zaplecze Radzimia, położonego na wyspę, między odnogami Warty, rozciągało się po obu brzegach tej rzeki. Próba chronologicznego przedstawienia rozwoju osadnictwa natrafia w chwili obecnej na niemożliwe do przezwyciężenia trudności, wynikające z braku dostatecznej liczby opracowanych materiałów archeologicznych, które by umożliwiły dokładniejsze określenie czasu powstania zarówno poszczególnych

[13] Autopsja terenu dokonana 22 V 1954 w czasie wycieczki naukowej słuchaczy Seminarium Historii Prawa Miejskiego U. P. pod kierunkiem prof. dra Z. Kaczmarczyka. Por. także Kowalenko, o. c., s. 287.

[14] Znaleziono m. i. liczne fragmenty naczyń o brzegach mocno wygiętych na zewnątrz, zdobionych żłobkowaniem i liniami falistymi i poziomymi oraz pionowymi, a także ornamentem grzebykowym i stempelkowym. Kowalenko, o. c. s. 287. — W r. 1948 znaleziono także naczynie z ornamentem postaci ludzkich datowane na II połowę X lub XI wiek (B. Kostrzewski, Naczynie wczesnohistoryczne z Radzimia w pow. obornickim z ornamentem postaci ludzkich, Slavia Antiqua I (1948), s. 568 nn; por. także notatkę Z otchłani wieków XVII (1948), z. 7—8, s. 117.

[15] K. Potkański, Pisma pośmiertne, Kraków 1922 t. I s. 422, 441; Natanson - Leski, Zarys granic i podziałów Polski najstarszej, Wrocław 1953, s. 122.

[16] S. Kozierowski, Pierwotne osiedlenie dorzecza Warty od Koła do Ujścia w świetle nazw geograficznych, Poznań 1926 s. 111; Potkański, o. c. s. 422; Taszycki, Najdawniejsze polskie imiona osobowe s. 92.

[17] Grodziska takie znane są np. w Santoku, Biechowie pow. wrzesiński, Wilczynie, pow. koniński i Dankowicach, pow. głogowski; J. Kostrzewski, Kultura prapolska, Poznań 1949, s. 109.

grodów, jak i osad otwartych. Dlatego też możemy tylko przeprowadzić podział grodzisk z punktu widzenia typologicznego: na wklęsłe i stożkowate [18]. Dotychczasowe bowiem badania wykazały, że w przeciwieństwie do grodzisk wklęsłych znanych już w dobie wspólnoty pierwotnej i występujących licznie w okresie kształtowania się feudalizmu na ziemiach polskich — stożkowate pojawiają się dopiero w XI w.[19], a więc już w czasie istnienia państwa feudalnego. Można więc ogólnie przyjąć, że grodziska wklęsłe są pozostałością grodów powstałych wcześniej od stożkowatych. Należy jednak pamiętać, że metoda powyższa w poszczególnych wypadkach może się okazać zawodna, gdyż znamy wypadki budowy grodów wklęsłych także i w okresach późniejszych [20].

Na prawym brzegu Warty w odległości 20 km w kierunku północno-wschodnim leżał na krawędzi pierwotnego osadnictwa ziemi gnieźnieńskiej [21] ważny gród w Rogoźnie [22], strzegący przeprawy przez Wełnę, przy ważnym szlaku prowadzącym do Ujścia [23]. O 30 km na wschód od Radzimia leżał inny ważny gród państwa wczesnofeudalnego na Ostrowie Lednickim [24], sięgający początkami X wieku. Na południu w podobnym miejscu naturalnej przeprawy przez Wartę w VIII lub na początku IX wieku powstała osada obronna w Poznaniu [25]. Natomiast geneza Obornik [26], drugiego grodu nadwarciańskiego znajdującego się w pobliżu Radzimia u ujścia Wełny do Warty, nie została jeszcze

[18] Takie rozróżnienie typologii grodzisk wprowadzili: W. Hensel, Studia... I s. 1; J. Kamińska, Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa, Łódź 1953, s. 18.

[19] J. Kostrzewski, Kultura prapolska, s. 88.

[20] Np. III faza grodu w Łęczycy wzniesiona na początku XII w. była grodem typu wklęsłego, Kamińska, o. c., s. 206 nn.

[21] Z. Wojciechowski, Północna granica plemienna Wielkopolski i dalsze uwagi nad kształtowaniem się państwa Polan, Przegl. Zach. 1952, nr 7/8, s. 774 nn.

[22] Czoło opolne (Natanson-Leski, o. c. s. 122, Kozierowski, Szematyzm, s. 340) i kasztelania znana od 1248 r. (Kowalenko, o. c., s. 174), o granicach kasztelanii rogozińskiej por. S. Arnold Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski Piastowskiej (w. XII—XIII) Prace Komisji dla atlasu historycznego Polski, Kraków 1927 z. II, s. 21, 49). Zdaniem Kozierowskiego, (Szematyzm, s. 344) kościół p. w. św. Wita powstał w XI w. W Rogoźnie zachowały się ślady dwu grodzisk (Kowalenko, o. c., s. 289; por. także H. Münch, Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII i XIV wieku, Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski z. IV, Kraków 1946, s. 101, i mapka.

[23] S. Weymann, Ze studiów nad zagadnieniem dróg w Wielkopolsce od X do XVIII wieku, Przegląd Zachodni 1953, z. 6/8, s. 24.

[24] K. Żurowski, Ostrów Lednicki w świetle ostatnich badań archeologicznych, Archeologické rozhledy 1952 z. 5, s. 424—436, tenże, Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na Ostrowie Lednickim w l. 1949—1951, Studia wczesnośredniowieczne t. II (1953) s. 113—126; Kowalenko, o. c., s. 272—3.

[25] W. Hensel, Poznań w starożytności i we wczesnym średniowieczu, Przegląd Zachodni 1953, nr 6/8, s. 79.

[26] Najstarsza wzmianka pochodzi z r. 1299 (Kod. dypl. Wlkp. II, nr 808). Obornik były już wówczas miastem. Kościół parafialny powstał, zdaniem Kozierowskiego, już w XI—XII w. Przy zachodnim krańcu miasta, na lewym brzegu Wełny przy ujściu jej do Warty był gród XIII—XIV w.; A. Warschauer, Die städtischen Archive in der Proviz Posen, Mitteilungen der K. Preussischen Archivverwaltung, Leipzig 1901 Hft. 5 s. 166; Kozierowski, Szematyzm... s. 254 nn.; Kowalenko, o. c., s. 268; Potkański, o. c., s. 453.

Instytut Zachodni

dostatecznie wyjaśniona. Śladem prawobrzeżnego osadnictwa grodowego jest również leżące 15 km na wschód od Radzimia grodzisko wklęsłe w Budziszewku[27] nieznanej chronologii i znaczenia. Lewobrzeżne osadnictwo grodowe typu wklęsłego reprezentują grodziska w Objezierzu[28] i Glinnie[29]. Prócz tego w okolicy Radzimia poza kilkoma obiektami nieokreślonymi lub wątpliwymi[30], zachowało się kilka małych grodzisk stożkowatych[31], które prawdopodobnie pochodzą z późnego średniowiecza i pozostają w związku z wielką własnością feudalną[32]. W świetle analizy rozmieszczenia osadnictwa grodowego w rejonie Radzimia okazuje się, że w stosunkowo szerokim promieniu od 15—30 km brak znaczniejszych grodów. Z faktu powyższego można wnioskować o dominującym stanowisku grodu radzimskiego w sensie nie tylko militarnym, ale także administracyjnym nad otaczającym osadnictwem otwartym.

Na wyspie radzimskiej obok grodu istniało także podgrodzie, o czym świadczą liczne zabytki znalezione na terenie wyspy w miejscach położonych na zewnątrz umocnień grodowych. Do radzimskiego zespołu osadniczego należała osada otwarta na lewym brzegu Warty z kościołem parafialnym pod wezwaniem św. Mikołaja, który uposażyć miał w r. 1230 według późniejszej tradycji książę wielkopolski Władysław Odonic, a biskup Paweł podniósł go do rzędu parafialnych[33]. Osada lewobrzeżna istniała więc co najmniej już na początku XIII w. Wzmianki źródłowe o osadnictwie otwartym okolic Radzimia do XIV w. są bardzo szczupłe. W dokumentach bowiem z XIII w. występują tylko: Chludowo[34], Trzuskotowo oraz nie znane dziś Pustolczino, Iancze, Bnowo, Zniczolowo i Ombrębice położone w okolicach Trzuskotowa[35].

Pierwotne uposażenie kościoła radzimskiego stanowiła zapewne zaginiona dziś wieś Poświątne położona nad Wartą[36]. Kiedy wieś powstała, nie wiemy.

[27] Kowalenko, *o. c.*, s. 186; Hensel, Studia I, s. 95.

[28] Kowalenko, *o. c.*, s. 268.

[29] Kowalenko, *o. c.*, s. 204—5; Hensel, Studia II, s. 30.

[30] Do grodzisk typu nieustalonego należą: Boguniewo, Słomowo, Turostowo (Kowalenko, *o. c.*, mapa), do wątpliwych natomiast: Chojnica i Uścikowo.

[31] Brzeźno (Hensel, Studia I, s. 92, datuje na fazę E i średniowiecze), Zielonka (Kowalenko, o. c., s. 326), Skorzęcin (Kowalenko, o. c., s. 298), Uzarzewo (Kowalenko, o. c., s. 313—4); grodzisko w Murowanej Goślinie figuruje w cyt. pracy Kowalenki (s. 197) jako stożkowate, w świetle nowszych badań okazało się naturalnym wzniesieniem (Hensel, Studia I, s. 168).

[32] Hensel, Studia I, s. 1—2; tenże Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna, Poznań 1952 s. 223; por. też uwagi M. Hellmicha, Schlesische Burghügel und Burgwälle, Der Oberschlesier XIII (1930), Hft. 5, s. 343—351.

[33] Kozierowski, Szematyzm, s. 337; Łukaszewicz, Krótki opis historyczny kościołów parochialnych... w dawnej dyecezyi poznańskiej, Poznań 1858, I, s. 290.

[34] Pierwotnie własność książęca darowana zakonnicom przez Przemysła I przy fundacji.

[35] W r. 1282 Przemysł II zatwierdził nadaną klasztorowi w Owińskach wieś Trzuskotowo przez Archembolda, wojewodę kaliskiego. Nadanie powyższe obejmowało prócz Trzuskotowa także kilka zaginionych dziś osad: Pustolczino, Iancze, Bnowo, Zniczolowo i Ombrębice położone pod Trzuskotowem, Kod. dypl. Wlkp. I, nr 518; por. także Słownik geograficzny Królestwa Polskiego XIII, s. 579, oraz S. Kozierowski, Badania nazw topograficznych starej Wielkopolski, Poznań 1939, t. VIII ,s. 6, 37, 78, 96, 144.

[36] „Villa Poświątne Plebanalis post fluvium Warta (Visitatio Zalaszoviensis 1696, Arch. Archid. Poznań, A. V. 18, f. 179). — Należy przypuszczać, że leżała ona

Okolice Radzimia (wycinek z mapy Pertheesa)

Nie figuruje ona na liście miejscowości tworzących opole chojnickie z r. 1388 [37]. Pojawia się dopiero w cytowanych źródłach w r. 1426. Charakterystyczna nazwa wskazuje, że teren ten stanowił najstarsze uposażenie plebanów radzimskich, sięgające zapewne czasów fundacji kościoła [38]. Do starych miejscowości zaliczyć możemy jeszcze Murowaną Goślinę z uwagi na relikty murów romańskich tkwiących w kościele parafialnym, zdaniem Kozierowskiego, pochodzące z XIII w.[39]

Znacznie więcej osad notowanych jest w źródłach XIV wieku [40]. Występują one w skupiskach osadniczych na terenach mało zalesionych, przeważnie na

na prawym brzegu Warty na północny zachód od Radzimia w pobliżu ujścia niewielkiego potoku przepływającego w pobliżu Szymankowa i głęboko wciętą dolinką uchodzącego do Warty. Świadczą o tym wzmianki źródłowe z r. 1426, wspominające, że część roli stanowiącej uposażenie sołtysa w Poświątnym przylegała do granic wsi Szymankowa („...qui campus est situs circa limites ville Schimancowo..." a łąka należąca również do Poświątnego leżała w dolinie potoku między wzgórzami „...Item pratum inter montes in valle penes rivulum..." Arch. Archid. Poznań. A. C. 1426, f. 142).

[37] Nie wiemy, czy wspomniana zapiska wymieniała wszystkie miejscowości. Wątpliwości podobne wysunął już E. Callier, Akta grodzkie poznańskie z lat 1386—1399 pod względem geograficznym, Poznań 1889 s. 5 nn.

[38] J. Zathey, Z dziejów kultu św. Idziego w Polsce, Życie i Myśl 1951, nr 9/10, s. 308. [39] Szematyzm, s. 237.

[40] Łukowo 1387, Mściszewo 1388, Maniewo 1338, Szymankowo 1388, Uchorowo 1388, Tworkowo 1386, Hładyłowicz o.c., s. 188 nn.

urodzajniejszych glebach. Na prawym brzegu gęstsze osadnictwo rozwijało się w rejonie Murowanej Gośliny i Uchorowa—Łukowa. Na lewym natomiast w okolicy Maniewa, Chludowa i Chojnicy. Nad samą Wartą poza radzimskim zespołem osadniczym, tkwiącym jak polana wśród lasów i wspomnianego Poświątnego, na odcinku rzeki od Owińsk pod Oborniki brak jakichkolwiek osad. Niewątpliwie wspomniane skupiska osadnicze znane ze źródeł XIV-wiecznych odpowiadają w zasadniczym zarysie stosunkom wcześniejszym.

Wyrazem stosunków osadniczych jest do pewnego stopnia sieć dróg. Próby rekonstrukcji pierwotnej sieci dróg Radzimia natrafiają na poważne trudności, wynikające z braku bezpośrednich wzmianek źródłowych. Z konieczności trzeba uciec się do metody pośredniej, wykorzystując materiały pochodzące z czasów późniejszych, by przy ich pomocy odtworzyć stosunki panujące w okresie wczesnego feudalizmu. Cenną pomoc w tym względzie dają materiały kartograficzne XVIII i XIX wieku.

Na mapie K. Perthéesa z r. 1791 [41] Radzim występuje jako punkt, z którego rozchodzi się szereg szlaków drożnych. Szlak w kierunku Uchorowa biegł z Radzimia dwoma wariantami. Jedna droga przekraczała Wartę bezpośrednio pod Radzimiem, druga natomiast biegła początkowo równolegle do rzeki w kierunku północnym i rzekę przekraczała pod Szymankowem [42], skąd zdążała do Uchorowa. Drugi szlak idący mniej więcej wzdłuż krawędzi doliny Warty przez Gołaszyn zdążał do Obornik. Trzeci z Radzimia kierował się na południowy zachód do Chludowa, czwarty na południe do Chojnicy i ostatni na południowy wschód, po przekroczeniu lewego, małego dopływu Warty rozgałęział się na dwa ramiona: jedno skierowywało się na wschód poprzez Wartę do Murowanej Gośliny, drugie na południe przez Trzuskotowo do Poznania.

Podobną sytuację znajdujemy na późniejszej o kilkanaście lat mapie Gilly'ego [43], gdzie wyraźnie rysuje się zarówno trakt biegnący wzdłuż Warty, jak i wybiegający z Radzimia na południowy zachód. Prócz wspomnianych, na mapie Gilly'ego zaznaczono także idącą na zachód do Maniewa i Ocieszyna—Objezierza drogę, która nie figuruje na mapie Perthéesa. Natomiast nie zaznaczono żadnych dróg przekraczających Wartę w kierunku wschodnim i północnym, tak wyraźnie rysujących się na mapie Perthéesa. Analogiczny układ sieci drożnej okolic Radzimia widnieje także na mapie powiatu poznańskiego

[41] Mappa szczegulna (!) woiewodztwa poznańskiego zrządzona... przez Karola de Perthées.

[42] Droga powyższa zapewne łączyła Radzim z nie istniejącą wsią Poświątne. Na temat lokalizacji Poświątnego, por. przyp. 36.

[43] Spezialkarte von Südpreussen 1 : 115 200, wyd. 1802/3. — Nieprzydatnym do rekonstrukcji sieci dróg Radzimia okazał się Atlas von dem Südpreussen gehörigen Posener Kammer Departament herausg. von dem Hauptmann von Hopfgarte, Berlin 1799. Na mapie nr 4 obejmującej powiat poznański w r. 1798 nie zaznaczono żadnych dróg przechodzących przez Radzim. Trakt z Poznania biegnący wzdłuż lewego brzegu Warty poprowadzono tylko do Owińsk. Pod tą miejscowością przekraczał on Wartę i łączył się z traktem wychodzącym z Poznania w kierunku północnym do Murowanej Gośliny — Rogoźna.

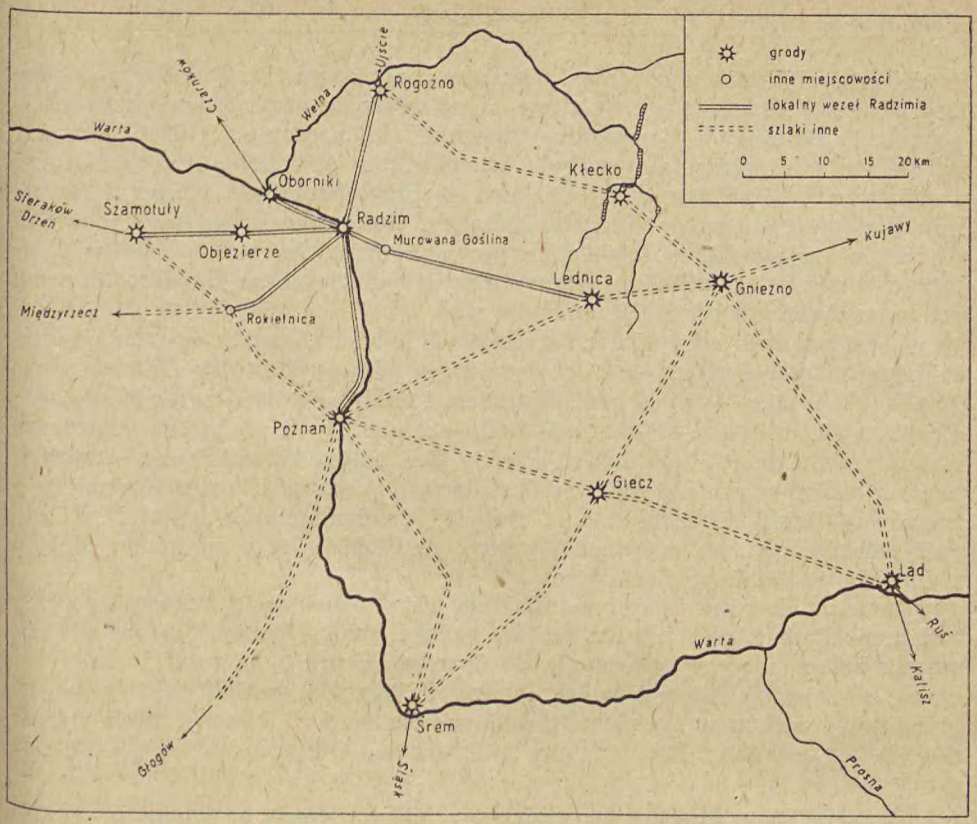

Radzimski węzeł dróg

pochodzącej z połowy XIX wieku [44]. Ślady dawnych traktów zachowały się częściowo i na mapach współczesnych w postaci dróg polnych i leśnych [45].

Zastanawiając się, które z zaznaczonych na omówionym materiale kartograficznym traktów są śladami ważniejszych dróg z okresu wczesnego feudalizmu, należy próbować zachowane drogi powiązać ze współczesnymi Radzimowi ośrodkami gospodarczymi i politycznymi [46]. Położenie Radzimia na przeprawie przez Wartę [47] narzuca nieodparcie wniosek, że musiały istnieć drogi łączące ośrodki osadnictwa położonego na zachód od Warty z Gnieznem.

Tereny położone na lewym brzegu Warty stanowiące północną część obszaru zamkniętego rozlewiskami Obry od południa i zachodu oraz Wartą od wschodu i północy były skupiskami dawnego osadnictwa rozciągającego się na żyznych i bezleśnych ziemiach okolic Objezierza, Szamotuł i Ostroroga [48]. Rozwój osadnictwa tych stron opierać się mógł także na eksploatacji

[44] Atlas der Provinz Posen, Verlag C. Flemming, Glogau nr 1, „Kreis Posen".
[45] Por. mapy w skali 1 :25 000 oraz 1 : 100 000.
[46] Por. T. Wąsowiczówna, W sprawie metody badań przebiegu wczesnośredniowiecznych dróg lądowych Polski, Przegląd Zachodni 1953, 9/10, s. 316 nn.
[47] J. Dylik, o. c., s. 39, Kostrzewski, Kultura prapolska, s. 107, 306—7.
[48] W Objezierzu zachowały się ślady grodziska wklęsłego, w pobliżu którego natrafiono także na cmentarzysko wczesno-średniowieczne i resztki osady nawod-

źródeł solnych, które występowały zarówno na prawym brzegu Warty w okolicy Obornik—Słoniaw, jak i na lewym, w trójkącie utworzonym przez miejscowości Bogdanów—Objezierze—Oborniki [49]. Znaczenie źródeł słonych w okresie wczesnofeudalnym było wielokrotnie podkreślane w literaturze przedmiotu [50]. W związku z tym nasuwa się przypuszczenie, że bród w Radzimiu znajdować się mógł na szlaku łączącym Gniezno z omówionymi powyżej ośrodkami rejonu Szamotuł—Ostroroga. Być może, że pewną rolę w kontaktach ziemi gnieźnieńskiej z szamotulską odbywających się za pośrednictwem brodu w Radzimiu odgrywał i handel solą.

Na omówionych zabytkowych materiałach kartograficznych wyraźnie rysuje się zapewne odległych czasów sięgająca droga, idąca z kierunku Gniezna przez Murowaną Goślinę — bród pod Radzimiem i dalej na zachód przez Maniewo—Ocieszyn—Kowalewko—Nieczajno—Lulin—Szamotuły i dalej do Ostroroga i Sierakowa. Odcinek tego szlaku między Radzimiem a Szamotułami stanowić mógł zarazem wariant starego szlaku idącego z Poznania przez Szamotuły—Sieraków—Drzeń (Drezdenko nad Notecią) na Pomorze Zachodnie [51]. Układ tych szlaków pozwala wysunąć hipotezę, że Radzim leżał na szlaku idącym z Gniezna na Pomorze Zachodnie.

Niewątpliwie również starym szlakiem jest droga idąca z Poznania na północ przez Radzim do Obornik, wzdłuż lewego brzegu Warty. Jest to odcinek starego szlaku idącego z Poznania do Czarnkowa przez Oborniki [52].

Prócz drogi biegnącej z Radzimia wzdłuż Warty wychodził także szlak na południowy zachód w kierunku Chludowa. Na mapach historycznych wyraźnie rysuje się trakt z Radzimia przez Chludowo—Golęszewo—Sobotę—Rokiet-

nej. Zachował się także kościółek romański z XII w., jedyny na terenie otoczonym od wschodu i północy Wartą, od południa i zachodu Obrą. — Kowalenko, *o. c.*, s. 268; Z. Rajewski, Wielkopolskie cmentarzyska rzędowe okresu wczesnodziejowego, Przegląd Archeologiczny t. VI, z. 1 (1937), s. 36; Wiliński, Granitowe kościoły wiejskie XII wieku w Wielkopolsce, Przegląd Zachodni 1952, nr 11/12, mapka na s. 420, por. także uwagi Z. Wojciechowskiego, Znaczenie Giecza w Polsce Chrobrego, Przegląd Zachodni 1952, nr 11/12, s. 415. — Geneza Szamotuł nie przedstawia się jasno. Prawdopodobnie pierwotnie był tu gród — dziś nie zlokalizowany. Kozierowski upatruje się w Sz. czoła opola. Kościół parafialny p. w. św. Trójcy leżący na tzw. Starym Mieście (dziś nie istniejące, leżało zapewne na północ od dzis. miasta) powstał w XI—XIII w. W Szamotułach w XII w. istniał targ. — Kozierowski, Szematyzm, s. 394, Słownik geograficzny XI, s. 778. — W Ostrorogu zachowały się ślady grodziska wklęsłego (Kowalenko, *o. c.*, s. 270 nn; J. Natanson-Leski *o. c.*, s. 122) upatruje się w Ostrorogu czoła opola.

[49] E. Raczyński, Wspomnienia Wielkopolski I, s. 161; Słownik geograficzny VIII, s. 339; Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana przez M. Balińskiego i T. Lipińskiego, Warszawa 1843, t. I, s. 75; Encyklopedia powszechna wyd. Orgelbranda, Warszawa 1865, t. XIX, s. 661 sub Oborniki. — W Obornikach do r. 1780 mieszkańcy używali wody ze słonego źródła do gotowania, E. Meyer, Die Salzversorgung des Posener Landes in früherer Zeit, Deutsche Wissenschaftliche Zeitschrift für Polen, Poznań 1939, Hft. 36, s. 128.

[50] Por. uwagi o solankach kujawskich, W. Kowalenko, Przewłoka na szlaku żeglugowym Warta—Gopło—Wisła, Przegląd Zachodni 1952, nr 5/6, s. 73, o solankach kołobrzeskich tegoż autora, Najdawniejszy Kołobrzeg, Przegląd Zachodni 1951, nr 7/8.

[51] Weymann, *o. c.*, s. 215.

[52] Weymann, *o. c.*, s. 237.

nicę. W Rokietnicy następowało skrzyżowanie z głównym szlakiem idącym z Poznania na zachód przez Międzyrzecz—Sulęcin—Lubusz [53]. Ważnym węzłem drogowym był prawdopodobnie wspomniany Międzyrzecz. Wynika to z przebiegu wojskowych wypraw cesarskich przeciwko Polsce. Wyprawy wychodzące z pozycji wyjściowych położonych na terenie Łużyc, Odrę forsowały pod Krosnem i stąd zdążały do Międzyrzecza, a więc w kierunku północnym. W Międzyrzeczu następował zwrot w kierunku wschodnim — bezpośrednio na Poznań. Szlak ten z Międzyrzecza w pierwotnej wersji szedł przez Bytyń—Kazimierz—Cerekwicę—Rokietnicę i Kiekrz. Krótszy szlak przez Tarnowo—Chyby był, zdaniem Weymanna [54], do XVI w. niemożliwy, gdyż do XV w. okolice na wschód od Bytynia stanowiły teren podmokłej puszczy. Pewnym potwierdzeniem przebiegu traktu Międzyrzecz—Poznań jest wyprawa Fryderyka Rudobrodego na Polskę w r. 1157. Powszechnie się przyjmuje, że dotarła ona do Krzyszkowa, wymienionego w źródłach, jako zagadkowe „Crisgowe" [55], położonego w bezpośredniej bliskości szlaku międzyrzeckiego. Wspomniana droga z Radzimia do Rokietnicy stanowiła zapewne odgałęzienie szlaku zachodniego i stanowiła zarazem najkrótsze połączenie ziem zachodnich z Gnieznem.

Omówione jednak połączenia Radzimia z terenami zachodnimi i południowymi nie wyczerpują całej sieci drożnej koncentrującej się w Radzimiu. S. Weymann przypuszcza [56], że już w XIII w. istniał trakt z Poznania przez Owińska — Bolechowo — Murowaną Goślinę, a więc w odległości 5 km na wschód od Radzimia. Trakt powyższy biegł jednak w okresie istnienia grodu radzimskiego raczej w bezpośrednim pobliżu grodu. Można przypuszczać, że droga z Poznania do Ujścia przechodziła wzdłuż lewego brzegu Warty przez Radzim. W Radzimiu następowało rozwidlenie dróg, jedna dalej wzdłuż Warty podążała w kierunku Obornik, druga przekraczała Wartę i kierowała się na północ przez Uchorowo — do Rogoźna i dalej do Ujścia. Przebieg powyższego traktu odtworzony przez Weymanna odpowiada niewątpliwie stosunkom, jakie powstały po upadku grodu w Radzimiu. Trudno bowiem byłoby sobie wyobrazić, by gród radzimski mógł leżeć na uboczu od szlaku dalekosiężnego, skoro grody z reguły zakładano właśnie w miejscach skrzyżowania i przebiegu traktów.

W świetle powyższych wywodów zarysowało się strategiczne znaczenie grodu radzimskiego jako twierdzy położonej w jednym ze znaczniejszych węzłów drogowych tej części kraju. Fakt usytuowania Radzimia nad Wartą stawia go w rzędzie innych, analogicznie położonych nad tą rzeką grodów.

Analiza map wskazuje, że tereny osadnictwa rozwijającego się w okolicy Gniezna od południa i zachodu otoczone były linią rzeki Warty. Równoleż-

[53] Weymann, o. c., s. 209 nn.
[54] o. c., s. 210.
[55] List Fryderyka I, cesarza niemieckiego, do Wibalda, opata Stablo, z września 1157 r. powiadamiający o zwycięstwie odniesionym nad książętami polskimi i warunkach zawartego z Bolesławem Kędzierzawym pokoju w Krzyszkowie, Codex diplomaticus nec non epistularis Silesiae, Wrocław 1951, t. I, 1 nr 39. — Na temat Krzyszkowa por. S. Kozierowski, Badania nazw topograficznych dzis. archidiecezji poznańskiej, Poznań 1916, s. 363, oraz E. Callier, Szkice geograficzno-historyczne, Poznań, s. 19 nn.
[56] o. c., s. 215.

nikowy bieg Warty, który jest naturalną barierą, osłaniającą Gniezno wraz z okolicznym osadnictwem od południa, chroniony był w miejscach łatwych do przejścia przez grody w Lądzie [57] i Śremie [58]. Natomiast odcinek południkowy Warty strzeżony był przez grody w Poznaniu [59] i Radzimiu. Wszystkie grody na omawianym odcinku Warty położone były przy ważnych szlakach prowadzących do Gniezna. I tak Ląd [60] strzegł zapewne traktu idącego z Kalisza do Gniezna, a także leżał przy tranzytowym szlaku łączącym Ruś z Pomorzem Zachodnim. Śrem natomiast bronił ważnej przeprawy przy trakcie idącym z południa: z Czech i Śląska [61]. Podobnie jak oba wspomniane grody przy traktach południowych, — Poznań [62] i Radzim leżały przy szlakach równoleżnikowych, łączących Gniezno z zachodem i północnym zachodem.

[57] Ląd posiada starą metrykę historyczną. W r. 1136 (bulla Innocentego II — Kod. dypl. Wlkp. I, nr 7) należał do głównych kasztelańskich grodów Wielkopolski. Początkami sięga czasów plemiennych. W nauce istnieje tendencja do wiązania Lądu z zagadkową nazwą „Lendizi" występującą w zapisce karolińskiej, zwanej Geografem Bawarskim. Na południe od klasztoru w Lądzie, na prawym brzegu Warty zachowało się pierścieniowate grodzisko, na którym w toku badań powierzchniowych znaleziono duże ilości ułamków naczyń pochodzących od I—III okresów wczesno-średniowiecznych. — J. Kamińska, o. c. s. 74 nn.; Z. Wojciechowski, Północna granica plemienna... s. 783 nn; tenże Wielkopolska i Kujawy kolebką państwa Przegląd Zachodni 1953, nr 9/10, s. 23.

[58] Czoło opola i gród kasztelański, wzmiankowany już w bulli Innocentego II z r. 1136, sięga początkami czasów plemiennych. Na prawym brzegu Warty na północny wschód od miasta zachowały się ślady zniszczonego grodziska. — Kod. dypl. Wlkp. I, nr 7; Kozierowski, Szematyzm, s. 404 nn; Z. Wojciechowski, Znaczenie Giecza... s. 411 nn.; Kowalenko, o. c. s. 307.

[59] U schyłku VIII lub na początku IX w. powstała według dotychczasowych danych najstarsza osada na terenie Ostrowa Tumskiego. Wybór miejsca wskazuje, że chodziło o osadę posiadającą kluczowe położenie w węzłowym punkcie komunikacyjnym, a zarazem ryglującą jedno z naturalnych i ważnych przejść przez Wartę W związku z tym W. Hensel wysunął przypuszczenie, że istniejąca już w VIII lub na początku IX wieku osada miała charakter obronny. W. Hensel, Poznań..., s. 78 nn.

[60] Kamińska, o. c., s. 240 nn; K. Jażdżewski, Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Lutomiersku pod Łodzią w świetle badań z r. 1949, Materiały wczesnośredniowieczne I 1919 s. 161 nn., Weymann, o. c., s. 214. Należy zwrócić także uwagę na fakt znalezienia w Lądku na wydmie zwanej Duży Borek, położonej w pradolinie na wschód od grodziska, dużego skarbu dirhemów arabskich. Fontes Praehistorici I, 172, 200, III, 168. — Według informacji uzyskanych od mieszkańców Lądu w czasie autopsji terenu, dokonanej w ramach wycieczki naukowej słuchaczy Seminarium Historii Prawa Miejskiego U. P. pod kierunkiem prof. dra Z. Kaczmarczyka 5. IV. 1954, w toku prac nad pogłębianiem i oczyszczaniem dna rzeki Warty w r. 1953 natrafić miano kilkaset metrów na południe od mostu w pobliżu ujścia kanału przylegającego do ogrodu klasztornego na ślady brodu. Świadczyć by o tym mogły znalezione kamienie, którymi wyłożone było dno rzeki, a także zabytki w postaci drobnych przedmiotów drewnianych, metalowych, ceramiki i monet, które niestety uległy rozproszeniu. Należy także wspomnieć, że na terenie ogrodu klasztornego zachować się miały ślady drogi tzw. opackiej (pod warstwą ziemi uprawnej zachował się podobno bruk kamienny), która kieruje się w stronę domniemanego brodu. Na powierzchni ogrodu występuje ceramika średniowieczna, a nieraz także znajdowane są monety.

[61] Z. Wojciechowski, Znaczenie Giecza s. 411 nn; Weymann, o. c., 211.

[62] Z. Wojciechowski, Znaczenie Giecza, s. 415: „...Najdawniejszy Poznań chronił przejścia przez Wartę... na szlaku zachód—wschód..."

Znaczenie strategiczne Radzimia staje się zrozumiałe na tle położenia tego grodu w stosunku do Gniezna. Stanowił on od strony zachodniej uzupełnienie naturalnej zapory, jaką tworzyła dolina rzeki Warty w miejscu łatwym do sforsowania. Rola, którą mógł odegrać Radzim, jako osłona Poznania, musiała być znacznie mniejsza. Radzim bowiem mógł osłaniać ten ośrodek tylko w wypadku najazdu posuwającego się wzdłuż Warty od strony północnej.

W związku z omawianym znaczeniem grodów nadwarciańskich nasuwa się wniosek, że dolina Warty uzupełniona grodami w miejscach łatwych do sforsowania stanowiła zewnętrzną linię obronną ośrodka gnieźnieńskiego. Linię wewnętrzną tworzyły grody zgrupowane w pobliżu Gniezna: Giecz [63], Ostrów Lednicki [64], Kłecko [65]. Na północy analogiczną do Warty rolę zdaje się spełniać linia rzeki Wełny [66] wzmocniona prawdopodobnie przesieką i grodami.

Strategiczne i militarne znaczenie Radzimia związanego niewątpliwie z Gnieznem w miarę słabnięcia znaczenia tego ośrodka w XI i XII w. również malało. Być może tym tłumaczy się brak wzmianek źródłowych o Radzimiu przed połową XIII wieku. Restauracja znaczenia grodu radzimskiego nastąpiła w okresie pogłębiającego się rozbicia feudalnego w XIII w., zwłaszcza po układzie zawartym w r. 1234 między Odonicem a Henrykiem Brodatym [67]. Na mocy układu Warta stała się granicą między posiadłościami obydwu książąt. Henryk Brodaty otrzymał tereny i grody leżące na lewym brzegu Warty, Odonic natomiast Wielkopolskę prawobrzeżną. Poczyniono jednak wzajemne ustępstwa od tej zasady. Santok leżący na prawym brzegu otrzymał Henryk Brodaty, a Śrem również położony na prawym brzegu, siostrzeniec Brodatego — Borzywój. Z drugiej strony Henryk Brodaty zapewnił Odonicowi spokojną dyspozycję narocznikami nadnoteckich grodów: Nakła, Ujścia, Czarnkowa, Wielenia i Drzenia, którzy siedzieli w części dzielnicy odstąpionej Brodatemu, tj. na lewym brzegu Warty. Poznań, leżący na prawym brzegu Warty, przypadł Odonicowi [68]. Najprawdopodobniej Radzim stał się również udziałem części Odonica, gdyż główny nurt Warty opływał od zachodu wyspę radzimską, która od prawego brzegu oddzielona była tylko bocznym ramieniem Warty. W tych czasach gród radzimski stał się grodem nadgranicznym. Nie wiemy, czy odegrał on wówczas jakąś rolę w sporach, jakie zaistniały wkrótce po zawarciu wspomnianego układu z r. 1234. Źródła wspominają jedynie o działaniach wojennych rozgrywających się przy szlaku, który łączył Śrem z Gnieznem [69].

Ze śladem systemu obronnego ziemi gnieźnieńskiej opierającego się na linii Warty łączy się kwestia rozwoju terytorialnego państwa Polan. O poszczególnych etapach tego rozwoju jesteśmy wciąż jeszcze bardzo słabo poinfor-

[63] Z. Wojciechowski, Znaczenie Giecza..., s. 414 nn.
[64] Z. Wojciechowski, Wielkopolska i Kujawy..., s. 9 nn.
[65] W. Hensel, Gród wczesnodziejowy w Kłecku, Wiadomości Archeologiczne XVI (1939—1948) s. 300 nn; Z. Wojciechowski, Wielkopolska i Kujawy s. 9 nn.
[66] Z. Wojciechowski, Północna granica plemienna..., s. 772 nn.
[67] Kod. dypl. Wlkp I, nr 168.
[68] Z. Wojciechowski, Znaczenie Giecza..., s. 412 nn.
[69] Z. Wojciechowski, Znaczenie Giecza s. 414 (tamże starsza literatura); J. Baszkiewicz, Powstanie zjednoczonego państwa polskiego na przełomie XIII i XIV w. (Warszawa 1954), s. 52.

Przegląd Zachodni, nr 3-4, 1955 Instytut Zachodni

mowani. Duże terytorium zajmowane przez Polan w w. X wskazywałoby na to, że ich obszar powstał już w ciągu drugiej połowy IX w. z połączenia kilku dawniejszych państewek. Wyniki badań ostatnich lat pozwoliły na prawdopodobną rekonstrukcję tego procesu dziejowego w sposób następujący: pierwotny ośrodek państwowotwórczy powstał na terenie rozciągającym się między środkową Wartą a środkową Wisłą [70]. Początkowo ośrodek polityczny znajdował się w części wschodniej nad Gopłem. Potwierdzeniem tego przypuszczenia zdaje się być nazwa „Glopeani", występująca w zapisce karolińskiej zwanej Geografem Bawarskim. Nazwa Glopeani utożsamiana jest powszechnie z Goplanami, zamieszkującymi część Kujaw w okolicy jeziora Gopła [71]. Drugi ośrodek prawdopodobnie o wyższym stopniu zróżnicowania feudalnego zaznacza się wyraźnie na obszarze Gniezna i okolicy. Ośrodek gnieźnieński zdołał w bliżej nie znanych okolicznościach i czasie podporządkować sobie pierwotny ośrodek goplański i rozwinął ekspansję w kierunku wschodnim [72]. Położenie geograficzne, zdaniem A. Gieysztora [73], przemawia za najwcześniejszym przyłączeniem kraju między górną Wartą, Pilicą i górną Bzurą, czyli późniejszej ziemi łęczyckiej i sieradzkiej. W kierunku północnym pierwszym terenem podporządkowanym ośrodkowi gnieźnieńskiemu były zapewne Pałuki [74]. Analogiczny proces na południu objął obszar położony na południe od środkowego odcinka Obry zwany konwencjonalnie ziemią krzywińską [75]. Czas i etapy ekspansji w kierunku zachodnim nie rysują się wyraźnie. Końcowy etap tego procesu — opanowanie Ziemi Lubuskiej, poświadczony materiałem archeologicznym, datowany jest powszechnie na połowę X wieku [76]. Niewątpliwie tereny leżące między Wartą a dolną Obrą zostały podporządkowane wcześniej.

Grody nadwarciańskie odegrały zapewne czynną rolę w procesie jednoczenia ziem polskich. Stanowiły one punkty oparcia i bazy wyjściowe rozwijającego się organizmu państwowego. Ląd mógł odegrać tę rolę w stosunku do ziemi kaliskiej [77], Śrem do krzywińskiej, a Poznań i Radzim do terenów zachodnich.

[70] Z. Wojciechowski, Wielkopolska i Kujawy, s. 7.

[71] A. Gieysztor, Geneza państwa polskiego w świetle nowszych badań, Kwartalnik Historyczny 1954, nr 1, s. 125, i tamże najnowsza literatura.

[72] Z. Wojciechowski, Wielkopolska i Kujawy, s. 24 nn.

[73] o. c., s. 133; pogląd ten reprezentuje także Z. Wojciechowski, Wielkopolska i Kujawy, s. 18.

[74] Z. Wojciechowski, Północna granica..., s. 774 nn.

[75] Z. Wojciechowski, Pogranicze plemienne śląsko-wielkopolskie i problem kształtowania się państwa Polan, Przegląd Zachodni 1952, nr 7/8, s. 279 nn.

[76] G. Labuda, Studia nad początkami państwa polskiego, Poznań 1946, s. 104. Przypuszczenia historyków zdają się potwierdzać badania archeologiczne, które wykazały, że szereg grodów położonych nad Odrą, jak Lubusz, Łosowo i Rytwiny, zostały w połowie X wieku zniszczone. W. Hensel, Wstęp do studiów nad osadnictwem Wielkopolski wczesnohistorycznej, s. 160 nn.

[77] Ląd ma ścisłe powiązania organizacyjne z Gnieznem. Leży na prawym brzegu Warty i niewątpliwie osłaniał teren starego osadnictwa leżącego również na prawym brzegu Warty (Z. Wojciechowski, Wielkopolska i Kujawy s. 23). Również pod względem kościelnym zależny był od Gniezna. Dlatego trudno zgodzić się z poglądem Natansona-Leskiego (o. c., s. 110), że Ląd pod względem fizjograficznym przynależy do Kalisza, gdyż między Lądem a Gnieznem leży dość wyraźna bruzda jezior błotnistych na zachód od Gopła do dziś dobrze widocznych mię-

Omówione funkcje militarne Radzimia nie wyczerpują w całości znaczenia tego grodu. W źródłach pochodzących z drugiej połowy XIII wieku pojawia się on jako siedziba kasztelanii — ośrodek administracyjny. Kasztelania radzimska znana od r. 1256 [78], kiedy to po raz pierwszy występuje kasztelan radzimski Beniamin, genetycznie należy niewątpliwie do tych wielu, zazwyczaj krótkotrwałych kasztelanii, które coraz liczniej pojawiają się w okresie pogłębiającego się rozbicia feudalnego. Proces ten najsilniej rozwijał się na terenie Śląska, gdzie na podstawie szeregu zachowanych dokumentów można odtworzyć poszczególne etapy podziału kraju na nowe, mniejsze okręgi administracyjne [79]. Wielkopolska została tym procesem również dotknięta, jednak jego przebieg nie przedstawia się w świetle dotychczasowych badań zbyt wyraźnie. Około połowy XIII wieku w rejonie Poznania pojawia się kilka nowych grodów kasztelańskich, jak Modrze [80], Drużyn [81] i Radzim. Być może, że omawiane zjawisko na terenie Wielkopolski łączy się z wpływami śląskimi, oddziałującymi zwłaszcza silnie w okresie posiadania przez Piastów śląskich części kraju położonego na lewym brzegu Warty [82].

Trudnym do ustalenia jest zasięg terytorialny kasztelanii radzimskiej. Próbował je zrekonstruować S. Arnold opierając się na zapisce zachowanej w aktach grodzkich poznańskich pod r. 1388 [83], w której figuruje 41 nazw miejscowych wchodzących w skład opola chojnickiego. Terytorium opola chojnickiego w granicach znanych z zapiski z r. 1388 ciągnęło się po obu brzegach Warty. Główne jego tereny leżały na lewym brzegu Warty, gdzie dochodziły do szerokości 12 km. Południową granicę, przebiegającą w pobliżu Poznania, wyznaczają miejscowości: Naramowice — Strzeszyn — Krzyżowniki — Swadzim — Sady, granica ta przebiegała więc zaledwie kilka kilometrów na północ od doliny Bogdanki. Granica zachodnia biegła zapewne doliną Samicy, gdyż w zapisce wymieniono kilka miejscowości usytuowanych na wschodnich krawędziach tej doliny. Są to idąc kolejno od południa: Pawłowice, Sobota, Zielątkowo, Wargowo, Kowalewko, Objezierze. Na północ od Objezierza granica przechodziła na zachodni brzeg jeziora objezierskiego wła-

dzy Notecią — Wartą, podczas gdy linia Warty i Prosny nic nie dzieli. Sądzimy, że właśnie na południe od Lądu widoczne są ślady dawnej granicy oddzielającej osadnictwo gnieźnieńskie od kaliskiego w postaci pasa terenu silnie zalesionego, o rzadkim osadnictwie, noszącym charakterystyczne nazwy topograficzne związane z lasami lub gospodarką leśną. Gęstsze tereny starego osadnictwa skupiają się dopiero w okolicy Kalisza. Należy przypuszczać, że wspomniany pas leśny był pierwotną granicą plemienną, por. Kamińska, o. c. mapy.

[78] Kod. dypl. Wlkp. I, nr 333.

[79] Por. H. Neuling, Die schlesischen Kastellaneien bis zum Jahre 1250, Zeitschrift d. Vereins für Geschichte Schlesiens X (1870) s. 96 nn; tenże Die Schlesischen Kastellaneien vom Jahre 1251—80, Zeitschrift... Schlesiens XIV (1878)s. 208 nn; H. Uhtenwoldt, Die Burgverfassung in der Vorgeschichte und Geschichte Schlesiens, Wrocław 1938.

[80] Kowalenko, o. c., s. 260; Kozierowski, Szematyzm, s. 229 nn.

[81] Kowalenko, o. c., s. 198; Hensel, Studia.. I s. 192; Kozierowski, Szematyzm, s. 87 nn.

[82] J. Baszkiewicz, o. c., s. 50 nn.

[83] J. Lekszycki, Die ältesten grosspolnischen Grodbücher, Publikationen aus den K. Preussischen Staatsarchiven, Leipzig 1887, B. 31, nr 392; por. też uwagi E. Calliera, Akta grodzkie poznańskie.

Przegląd Zachodni, nr 3-4, 1955 Instytut Zachodni

czając w skład opola chojnickiego Żukowo. Północna granica nie przedstawia się zbyt wyraźnie. Na lewym brzegu Warty wyznaczają ją miejscowości Chrustowo — Uścikowo. W okolicach Obornik docierała ona zapewne do Warty.

W przeciwieństwie do obszernego terytorium położonego na lewym brzegu Warty, tereny zajmowane przez to opole na prawym brzegu były znacznie szczuplejsze. Do opola chojnickiego należał wąski pas ziemi ciągnący się wzdłuż Warty, przy czym granicę wschodnią i północną wyznaczają od południa idąc: Miękowo — Bolechowo — Przebędowo — Uchorowo i Rożnowo. W okolicach Rożnowa skręcała ona zapewne wzdłuż Wełny do Warty.

Arnold [84] wysunął przypuszczenie, że opisane granice opola chojnickiego zgadzają się z terytorium dawnej kasztelanii radzimskiej. Pogląd swój uzasadnił tym, że w opolu chojnickim wsie otaczają Radzim, który wśród nich jest wymieniony. W tych warunkach kasztelania radzimska sięgałaby dość daleko na południowy zachód, mając jednocześnie bardzo wąskie zaplecze na wschodzie.

Należy przypuszczać, że terytorium opola chojnickiego znanego z zapiski z 1388 r. nie jest bezpośrednim kontynuatorem dawnej kasztelanii radzimskiej, a w tych granicach powstało dopiero po upadku i rozpadzie kasztelanii radzimskiej, zajmując część terenów podległych poprzednio Radzimowi. Kasztelania radzimska niewątpliwie pierwotnie sięgała dalej na wschód niż omówione granice opola chojnickiego. Można również przypuszczać, że tereny zajmowane w XIV w. przez opole chojnickie tworzyły niegdyś trzy odrębne jednostki terytorialne z czołami opolnymi w Chojnicy [85], Objezierzu [86] i Radzimiu [87]. Odtworzenie ich granic wydaje się dzisiaj rzeczą niemożliwą. W XIII w. na powyższym terytorium powstała kasztelania radzimska, której część po upadku grodu radzimskiego przyłączona została do Chojnicy.

W świetle dotychczasowych rozważań okazało się, że Radzim był ważnym punktem strategicznym strzegącym brodów na Warcie u zbiegu szeregu dróg lądowych, oraz ośrodkiem administracyjnym początkowo opola, później kasztelanii. Gród łącznie z przyległym doń osadnictwem tworzył sprzężony zespół osadniczy, analogiczny zapewne do wielu podobnych, znanych z innych ważnych ośrodków Polski wczesnofeudalnej [88]. Zainteresowanie budzi charakter osadnictwa w Radzimiu. W miarę pogłębiania badań nad rozwojem osadnictwa miejskiego w Polsce odsłania się coraz wyraźniej skomplikowany i różnorodny

[84] Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski Piastowskiej ... s. 49, oraz mapka.

[85] W dotychczasowej literaturze Chojnica uchodziła za opole nie posiadające grodu (W. Semkowicz, Ród Pałuków s. 148, 177; Potkański, Pisma pośmiertne I, 454). — Wprawdzie w Chojnicy rzekomo znajdować się miały jakieś okopy, ale autopsja Z. Zakrzewskiego z r. 1927 grodziska nie stwierdziła (Kowalenko, o. c., s. 190; Hensel, Studia I, s. 113 nn). — Nie brano jednak pod uwagę, że czołem opola chojnickiego mogło być grodzisko znajdujące się w bliskim Glinnie (p. przyp. 29).

[86] W Objezierzu zachowało się grodzisko wklęsłe oraz kościoł romański, Kowalenko o. c., s. 268; Kozierowski, Szematyzm, s. 252 nn; Wiliński, o. c., mapka na s. 420.

[87] Natanson-Leski, o. c., s. 122.

[88] Np. Poznań, Kraków czy Wrocław, Z. Kaczmarczyk, Przywilej lokacyjny dla Poznania z r. 1253, Przegląd Zachodni nr 6—8, s. 154.

proces tworzenia się miast. Jednym z wyników tych badań jest wykrycie grupy osad, pełniących w mniejszym lub większym stopniu funkcje miejskie w okresie przedlokacyjnym, które upadły jednak przed uzyskaniem prawa miejskiego [89]. Biorąc pod uwagę fakt, że w analogicznych do Radzimia warunkach osady położone w pobliżu grodów przekształcały się w miasta, rodzi się pytanie, czy i Radzim zaliczyć można do miast przedlokacyjnych.

Przy rozwiązywaniu tego problemu należy się zastanowić nad rozwojem gospodarczym radzimskiego zespołu osadniczego. Przy omawianiu środowiska geograficznego wspominaliśmy o niekorzystnych dla rozwoju rolnictwa warunkach glebowych. Duży stopień zalesienia najbliższej okolicy, bliskość wody i łąk korzystne były natomiast dla rozwoju gospodarki leśno-hodowlanej oraz rybołówstwa.

Z braku odpowiednich materiałów archeologicznych nie możemy zdać sobie zupełnie sprawy z postępów społecznego podziału pracy dokonującego się niewątpliwie również i w Radzimiu. Liczne analogie z innych grodów wczesnofeudalnych stwierdzają koncentrację rzemiosł w pobliżu grodów jako zjawisko powszechne [90]. Z tych względów należy liczyć się, że prócz załogi wojskowej wśród mieszkańców występowali również rzemieślnicy. Obok rozwoju rzemiosła na rozwój Radzimia niewątpliwie wpłynął węzeł komunikacyjny składający się z szeregu dróg lądowych powiązanych z drogą wodną, jaką była Warta [91]. W tych warunkach istniały realne możliwości powstania zalążka osady miejskiej z targiem, znajdującym się przy osadzie leżącej na lewym brzegu Warty. Trzeba także zwrócić uwagę na fakt istnienia w osadzie otwartej kościoła pod wezwaniem św. Mikołaja. W literaturze podkreślano już niejednokrotnie związek tego wezwania jako patrona kupców i żeglarzy z osadami targowymi i drogami handlowymi [92]. Rzecz charakterystyczna, że w odległości około 5 km na wschód od Radzimia powstało osiedle miejskie w Murowanej Goślinie [93]. Rozwój osadnictwa miejskiego w Radzimiu został przerwany przed uzyskaniem lokacji. Obsługa rynku lokalnego tego terenu przeniosła się prawdopodobnie wówczas do Murowanej Gośliny, która, mając lepsze zaplecze rolnicze, rozwinęła się w miasto. Na upadek osadnictwa miejskiego w Radzimiu wpłynął niewątpliwie upadek grodu radzimskiego.

Źródła pisane nie podają żadnych bliższych okoliczności związanych z czasem i przyczynami upadku grodu radzimskiego. Pewną wskazówką pośrednią jest dokument transakcji zamiennej dokonanej w r. 1360, w której wyniku joannici poznańscy w zamian za Siedlec, Brzezie i Popowo otrzymali dobra

[89] H. Münch, o. c., s. 85.

[90] H. Łowmiański, Podstawy gospodarcze formowania się państw słowiańskich, Warszawa 1953, s. 206 nn; A. Gieysztor, o. c., s. 127 nn, Hensel, Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna, s. 228 nn.

[91] Przypuścić można, że w Radzimiu istniała jakaś przystań na Warcie. Problem żeglugi rzecznej i portów w okresie wczesno-średniowiecznym na ziemiach polskich nie jest dotychczas opracowany, dlatego też trudno wyprowadzić wnioski o znaczeniu drogi wodnej dla rozwoju Radzimia.

[92] M. Tycówna, Kościół św. Mikołaja w Poznaniu, Kronika Miasta Poznania IV (1926).

[93] Najstarsza wzmianka o miejscowości pochodzi z r. 1390, wówczas Murowana Goślina była już miastem. Lekszycki, o. c., nr 728; Warschauer, o. c., s. 157.

królewskie: Radzim, Maniewo i Brzeziny [94]. Fakt określenia w tym dokumencie Radzimia mianem wsi [95] oraz widoczny brak zainteresowania tą miejscowością ze strony króla nasuwają wniosek, że w 1360 r. gród radzimski już nie istniał. Upadek jego zatem musiał nastąpić przed tą datą. Dalszym potwierdzeniem powyższego przypuszczenia jest omawiana wzmianka z r. 1388 o opolu chojnickim. Radzim występuje w niej wśród innych zwykłych osad wiejskich i należy w tym czasie pod względem administracyjnym do opola chojnickiego. Czas upadku grodu radzimskiego przypada niewątpliwie na pierwszą połowę XIV wieku. Przyczyn upadku nie można wiązać z jakimiś działaniami wojennymi, ze względu na oddalenie tego grodu od terenów, na których toczyły się walki w tych czasach. Łączyć je należy natomiast z przełomowymi zmianami zachodzącymi w ustroju Polski po przezwyciężeniu rozbicia feudalnego i ostatecznym zjednoczeniu państwa w pierwszym ćwierćwieczu XIV wieku. Zmiany stosunków politycznych doprowadziły zarazem do upadku szereg grodów, które utraciły dotychczasową wartość strategiczną. Należy dodać, że na te czasy przypada także zmiana systemu budowy grodów. Technika umocnień drewniano-ziemnych została w zasadzie wyparta przez zastosowanie cegły i kamienia [96]. Widocznym przykładem stosowania nowej techniki są liczne pozostałości po zamkach murowanych, zbudowanych w czasach panowania Kazimierza Wielkiego [97].

Gród radzimski reprezentujący starą technikę budowlaną stracił także swoje główne militarne znaczenie, polegające na obronie brodów na Warcie przy szlaku zdążającym do Gniezna, z chwilą utraty przez Gniezno swego dotychczasowego znaczenia politycznego w państwie. Radzim podzielił więc los innych grodów, takich, jak Giecz [98] czy Kłecko [99], związanych z dawnym centrum wczesnofeudalnego państwa Piastów.

Upadek grodu radzimskiego wpłynął także na gwałtowne zahamowanie rozwoju osady targowej. Ośrodek życia miejskiego został przeniesiony do Murowanej Gośliny, która w końcu XIV w. występuje już jako miasto. Nastąpiło zarazem przesunięcie szlaków komunikacyjnych, które skierowały się do Murowanej Gośliny i wytworzyły tam węzeł lokalny, posiadający połączenia z Poznaniem, Gnieznem, Rogoźnem i Obornikami [100].

Z zagadnieniem upadku grodu radzimskiego wiąże się problem przetrwania urzędu kasztelanów radzimskich przez cały wiek XIV aż do pierwszej ćwierci XV wieku. Według dotychczasowych zebranych materiałów ostatnim kasztelanem radzimskim był Jarota z Wilkowa, który w tym charakterze wystąpił po raz ostatni w r. 1422 [101].

[94] Kod dypl. Wlkp. III, 1418.

[95] „... in predicta villa Radzym" Kod. dypl. Wlkp. III, 1418.

[96] Kamińska, o. c., s. 213.

[97] Z. Kaczmarczyk, Monarchia Kazimierza Wielkiego, Poznań 1939, t. I. s 218.

[98] Giecz upadł w XIV w. Andrzej Wędzki, Rozwój i upadek grodu gieckiego (maszynopis), s. 26.

[99] Zamek po zburzeniu przez Krzyżaków w r. 1331 nie został już odbudowany, Hensel, Gród wczesnodziejowy w Kłecku ... s. 301.

[100] Weymann, o. c., s. 237 nn.

[101] Kod. dypl. Wlkp. V. 331.

Podobne zjawisko zaobserwowano i w Gieczu, gdzie kasztelanowie przetrwali również o wiek prawie dłużej od grodu [102]. Dotychczasowe spostrzeżenia nie uprawniają jeszcze do wysnucia szerszych wniosków na temat funkcji spełnianych przez kasztelanów, już po upadku grodu. Nie można rozstrzygnąć, czy były to tylko urzędy tytularne, czy związana z nimi była część dawnych funkcji kasztelańskich. Do rozwiązania tego problemu koniecznym wydaje się zebranie większej ilości materiałów porównawczych z innych analogicznych grodów.

Radzim jako mała wioska z drewnianym kościołem już w XVII w. począł stopniowo podupadać [102a]. Przyczyn tego doszukiwać się należy w podkreślonym ubóstwie glebowym tego terenu, nie sprzyjającym osadnictwu rolniczemu. Pierwsze przestało istnieć Poświątne, które na początku XVII w. wymieniane jest w wizytacjach jako zniszczona wieś, a pod koniec tego stulecia miejsce dawnej wsi zostało porośnięte lasem [103]. W pierwszej połowie XVIII w. stopień upadku Radzimia doskonale ilustruje wizytacja Stanisława Kierskiego z 1720 r.: „We wsi Radzimiu jest stary kościół drewniany p. t. św. Mikołaja, który ze starości ledwo się trzyma. Nie ma tam plebana ani żadnych domostw poddanych oprócz domu młynarza, ale i ten grozi ruiną, a młyn woda podmęłła. Nikt tam mieszkać nie chce" [104]. Ostateczny upadek przypieczętowało zamknięcie kościoła w r. 1833 i przeniesienie parafii do pobliskiego Maniewa [105]. W ostatnich czasach tereny te zostały zupełnie spustoszone i porosły lasem, tak że Radzim ze względu na okazałe grodzisko pozostał punktem znanym tylko historykom i archeologom, a także nielicznym turystom zwabionym opisem piękna pierwotnego krajobrazu doliny Warty w przewodnikach krajoznawczych [106].

[102] Kasztelan giecki Dobrogost występuje w dokumencie wystawionym 28 XI 1417 r. (Kod. dypl. Wlkp. V. 264).

[102a] Wizytacja Strzałkowskiego z r. 1628/29 wspomina: ... „Ecclesia ... lignea ruinosa ... villa Radzim nullos habet cmetones ..." Arch. Archid. Poznań, A. V. 7, f. 46.

[103] Wizytacja Zalaszowskiego z r. 1696 wspomina: ... „villa Poświątne Plebanalis post flucium Warta que nunc tota deserta et eo loco arbores crevere ..." Archiw. Archid. Poznań, A. V. 18, f. 179. — Wizytacja Strzałkowskiego z r. 1628/29 wspomina: ... „Poświątne villa Plebanalis tota deserta ..." Arch. Archid. Poznań, A. V. 7. f. 46.

[104] S. Karwowski, Komandorya i kościół św. Jana Jerozolimskiego w Poznaniu, Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego t. XXXVI (1909), s. 81.

[105] Kozierowski, Szematyzm, s. 338.

[106] Por. np. M. Orłowicz, Ilustrowany przewodnik po Poznańskiem, Lwów 1921, s. 126. J. Kilarski, Przewodnik po Wielkopolsce, Poznań 1938 s. 104.